

Вітчизняна конституційна думка: від Нових часів до утвердження радянської влади

М. Гультай

доктор юридичних наук,
суддя Конституційного Суду України

У статті автор продовжує дослідження питань, пов'язаних із виникненням та утвердженням у вітчизняному соціумі суспільно-політичного та правового явища конституціоналізму. Публікація присвячена аналізу теоретичних напрацювань у цій галузі видатних українських науковців, політичних, державних та громадських діячів від Нових часів до утвердження на теренах України радянського тоталітарного режиму.

Ключові слова: автономія, демократія, конституціоналізм, лібералізм, націоналізм, неокантівська орієнтація, природні права людини, радикалізм, федерація.

Історія світу — це історія великих особистостей

Т. Карлейль¹

I. Ліберальні ідеї вітчизняних сподвижників українського конституціоналізму

За Нових часів ідеї конституціоналізму отримали творче осмислення та подальший розвиток у працях засновників і послідовників нової політичної течії — лібералізму: Дж. Локка², Вольтера, Ш.-Л. де Монтеск'є, Б. де Мандевіля³, Дж. Бентама⁴, Б. Констана⁵, Д.-С. Мілля⁶, І. Берліна⁷, Ф. фон Гайєка⁸ та інших.

Ідеї лібералізму як ідеології, що побудована на засадах поваги до людської гідності та є провідником принципів конституціоналізму, за умов самодержавної влади та фактичного розподілу українських земель між Романовими та

¹ Томас Карлейль (1795–1881) — британський письменник, публіцист, історик і філософ шотландського походження.

² Джон Локк (1632–1704) — англійський філософ.

³ Бернард Мандевіль (1670–1733) — англійський філософ, сатирик та економіст.

⁴ Джеремі Бентам (1748–1842) — англійський філософ і правник.

⁵ Бенжамен Констан (1767–1830) — французько-швейцарський письменник, публіцист і політичний діяч.

⁶ Джон Стюарт Мілля (1806–1873) — британський філософ, економіст і політичний діяч.

⁷ Ісайя Берлін (1909–1997) — англійський філософ та історик.

⁸ Фрідріх фон Гайєк (1899–1992) — австрійський економіст, представник Австрійської школи економіки, послідовний захисник ідеалів економічної свободи.

Габсбургами продовжували турбувати уми кращих представників українського народу, котрі їх поділяли та прагнули впровадити у життя.

Політичні уподобання українських лібералів були багато в чому схожі з поглядами європейських. Однак, перебуваючи під впливом декабристів і представників англійського лібералізму, вони обстоювали концепцію суспільства, що ґрунтується на ідеї об'єднання гармонійно розвинутих особистостей, реалізацію якої вважали за можливе здійснити на Українських землях за певних умов.

Микола Іванович Костомаров (1817–1885) вважається ідеологом лібералізму в Україні, котрий прагнув імплементувати західні ліберальні ідеї в українське середовище у другій половині XIX століття та поєднати їх із соціальною і національною ідеями¹.

У праці «Книга буття українського народу», яка, по суті, була програмним документом кирило-мефодіївців, він, зокрема, писав:

«А німка цариця Катерина, курва всесвітня, безбожниця, убійниця мужа свого, востанне доконала козацтво і волю, бо, одібравши тих, котрі були в Україні старшими, наділила їх панств[ом] і землями, понадавала їм вольну братію в ярмо і поробила одних панами, а других невольниками.

І пропала Україна. Але так здається.

Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а істий українець, хоч був він простого, хоч панського роду, тепер повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і пам'ятувати єдиного бога Ісуса Христа, царя і пана над небом і землею. Так воно було прежде, так і тепер зосталось»².

Георгій Володимирович Андрузький (1827 — дата смерті невідома), який належав до радикального крила Кирило-Мефодіївського братства, своїм ідейним лідером визнавав Т. Шевченка. Він ґрунтовно займався політико-правовими дослідженнями та протягом 1846–1847 років розробив два проекти конституції: «Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)» та «Ідеал держави». Погляди автора еволюціонували від обмеження до заміни монархічної форми влади³.

У «Начерках Конституції Республіки», вилучених у нього під час обшуків у березні 1850 року, він, зокрема, пропонував утворити федерацію слов'янських народів — Слов'янські Сполучені Штати, до того ж без Росії.

¹ Київський національний університет імені Тараса Шевченка: незабутні постаті / авт.-упоряд. О. Матвійчук, Н. Струк; ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін. — К.: Світ Успіху, 2005. — С. 191–192.

² Костомаров Н. Начало единой державы в Древней Руси / Н. Костомаров // Исторические монографии и исследования. — СПб.: Типография А. Траншеля, 1872. — Т. 12. — 462 с.

³ Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. / АН УРСР. Археогр. комісія. Ін-т історії. Центр. держ. іст. архів; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. I / упоряд. І. І. Глизь (голов. упоряд.) та ін.; наук. ред. Г. У. Мурахов, В. Г. Сарбей. — 1990. — 544 с.

На його думку, Слов'янська республіка рівноправних штатів із центром у Києві мала включати сім автономій зі своїми президентами: 1) Україна з Галичиною, Чорномор'ям та Кримом; 2) Польща з Познанню, Литвою і Жмуддю; 3) Бессарабія з Молдавією і Валахією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон. Це була оригінальна і смілива думка — відновлення Гетьманщини, якщо можна — окремо, якщо ні — у Слов'янщині. Серед записів варто згадати такий: «Щоб створити Україну, необхідно зруйнувати Росію». Державна влада, на думку Г. Андрузького, повинна організуватися за принципом поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову¹.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) — відомий вітчизняний фахівець з історії права. Професор О. Мироненко говорив про нього як про провідного ідеолога київської Старої громади та фундатора «суто української національної конституційної думки, творця першого конституційного проекту, який наближався до європейських зразків. Проголошуючи примат людини, її прав і свобод над державою, конституція М. Драгоманова передбачала перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, де з українства створюється «Вільна спілка», що ставить за мету політичне, економічне і культурне звільнення не тільки українського народу, а й «іноплеменних колоній»².

«З іменем М. Драгоманова, — зазначав вчений, — і його численних соратників пов'язана третя хвиля конституціоналізму в Україні, відмінною рисою якої стало стрімке поширення соціалістичної ідеї, що протягом наступних ста років у різних варіаціях вже не поступалась жодній іншій ідейно-політичній тенденції»².

«Важнейшей задачей “Вольного Союза” въ России въ настоящее и ближайшее время, — писав М. Драгоманов, — должна быть работа для преобразования этого государства на началах политической свободы, приблизительно на следующих основаниях: 1. Под словами — политическая свобода должно разуметь: А). Права человека и гражданина: а) неприкосновенность тела для позорных наказаний и смертной казни; б) неприкосновенность личности и жилища для полиции безъ судебного постановления»³.

Михайло Михайлович Павлик (1853–1915) — дійсний член НТШ⁴, у своїх публіцистичних статтях критикував суспільний і політичний лад Австро-Угорщини, угодництво значної частини української інтелігенції, обстоював ідеї етичного і наукового соціалізму на демократичній та морально-етичній базі, соборність українських земель, гідність людської особистості. М. Павлик засуджував грабіж-

¹ Андрузький Г. Начерки Конституції Республіки / Г. Андрузький [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://constituanta.blogspot.com/2011/08/1850.html>

² Мироненко О. М. Історія Конституції України (Б-чка «Нова Конституція України») / О. М. Мироненко. — К. : Ін Юре, 1997. — С. 43.

³ Драгоманов М. «Вільна Спілка» — «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми / М. Драгоманов // Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). — Л. : Світ, 1998. — С. 121–188.

⁴ Наукове товариство імені Шевченка (акронім: НТШ) — всесвітня українська академічна організація, багатопрофільна академія наук українського народу. Рушійна сила формування та розвитку української науки кінця ХІХ — першої половини ХХ століття.

ницькі війни, захищав рівноправність жінок і чоловіків. Як літературний критик боровся за реалізм і народність української літератури¹.

Ведучи мову про реформування державного устрою на українських землях, М. Павлик у «Друкованому листі до всіх русинів в Галичині» на перше місце ставив народовладдя, «позаяк уряд мусить бути для краю, а не край задля уряду, котрий стоїть тільки на праці і на ласці робітних людей, то край, то є весь народ, має право сам упорядкувати всі свої справи»².

Іван Якович Франко (1856–1916) пройшов у своєму ідейному розвитку всередині 1890-х років два виразні етапи, пережив глибоку еволюцію світоглядних позицій — від послідовника М. Драгоманова, соціаліста «ліберального і персоналістичного складу», до націонал-демократа і речника «реального націоналізму»³. «Вільний розвиток індивіда без усвідомлення нації як органічного фактора історичного поступу, — писав з цього приводу І. Франко, — неможливий без залучення до неї як обов'язкової передумови становлення і саморозвитку людської індивідуальності. Все, що йде поза рами нації — се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими “вселюдськими” фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»⁴.

Михайло Іванович Туган-Барановський (1865–1919) був першим вітчизняним економістом-східноєвропейцем, наукові теорії якого визнали зарубіжні вчені різних шкіл і напрямів. Він був одним із найкращих знавців кон'юнктурних економічних циклів, автор численних праць про теорію вартості, розподілу суспільного доходу, історію господарського розвитку та кооперативних основ господарської діяльності, доктор економіки⁵.

«Центральною ідеєю сучасної свідомості, — стверджував він, — є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості. Усяка особистість є верховна мета у собі, через що всі люди рівні як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з позиції якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста або землеволодільця, а людини взагалі, незалежно від належності її до того чи іншого класу»⁶.

¹ Михайло Павлик // Видатні постаті в історії України (ІХ–ХІХ ст.) : корот. біогр. нариси. — К. : Вища школа, 2002. — С. 35.

² Павлик М. Друкований лист до всіх русинів в Галичині // Павлик М. Пропащий чоловік. Оповідання, публіцистика. — Л., 1983. — С. 335.

³ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе : в 2 т. (пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака). — К. : Основи, 1994. — Т. 2. — С. 55.

⁴ Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами / І. Франко. Зібрання творів : у 50 т. — Т. 45. — С. 24.

⁵ Чумаченко М. Г. М. І. Туган-Барановський — вчений з світовим ім'ям / М. Г. Чумаченко // Вісник економічної науки. — 2005. — № 1. — С. 3.

⁶ Туган-Барановський М. І. Основы политической экономии / М. И. Туган-Барановский. — 2-е изд., перераб. — СПб. : Изд-во Юридического книжного склада «Право», 1911. — С. 104.

Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920) як філософ права і соціолог неокантіанської¹ орієнтації був послідовним і переконаним прихильником конституціоналізму. Його політико-правові погляди ще з юнацьких літ формувалися під впливом учення М. Драгоманова, який був його учителем та ідеям якого він залишався вірним упродовж усього життя, зокрема під час навчання й стажування у провідних німецьких університетах, де спілкувався з відомими науковцями М. Вебером, Г. Еллінеком та іншими. В обґрунтованій ним концепції правової держави Б. Кістяківський інтерпретативно наголосив на основних ознаках конституційності правової держави, прагнучи довести, що саме такий тип соціально-політичної організації суспільства формується на засадничих принципах конституціоналізму².

Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) — один із організаторів Академії Наук України, ліберальні політичні погляди якого сформувалися під впливом І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, Б. Грінченка. У політичних і наукових дискусіях із носіями інших поглядів він завжди обороняв самостійність української мови³.

Узагальнено до провідних ідей конституціоналізму, які сповідували українські ліберали, насамперед слід віднести такі.

1. Утворення федеральної конституційної держави із максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей.

У наукових дослідженнях і публіцистичних статтях представників українського лібералізму, як зазначає О. Скакун, чітко визначено ідеї про необхідність поєднання політичної централізації з децентралізацією місцевого управління. «Відносна самостійність на місцях сприяє обмеженню панівної бюрократії, запровадженню всестанового представництва у місцевому керівництві, проведенню деяких реформ, спрямованих на скасування тілесних покарань, введенню гласності судової системи, послабленню цензури. Згодом ці ідеї були систематизовані й трансформувалися в політичну програму земського лібералізму»⁴.

Зокрема, концепцію парадигми нової української держави схвалював і М. Драгоманов, який у листі до І. Франка писав: «Принципи сучасної всесвітньої цивілізації найбільш відповідні поступові: лібералізм в його найпослідовнішій формі, федералізм — в справах державних, демократизм — в справах соціальних

¹ Неокантіанство — напрям німецької філософії другої половини XIX — початку XX століть. У його основі лежить концепція відтворення і розвитку ідеалістичних і метафізичних елементів філософії І. Канта, ігнорування її матеріалістичних та діалектичних елементів. Суть речей, явищ та процесів пізнання (за І. Кантом «річ в собі» або відкидається, або тлумачиться суб'єктивно-ідеалістично як «граничне поняття») розглядається як апіорне конструювання почуттів.

² *Кістяківський Б. О.* // Вікіпедія (вільна енциклопедія) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>

³ *Полонська-Василенко Н.* Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871–1941 // Український історик. — 1971. — № 03-04. — С. 90.

⁴ *Скакун О. Ф.* Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917 гг.) / О. Ф. Скакун. — К., 1987. — С. 88.

з найтвердшою гарантією — асоціацією в справах економічних, раціоналізм — в справах письменництва, наукових»¹.

2. Утвердження примату інтересів людини незалежно від соціального статусу конкретної особистості над інтересами держави.

Українські ліберали вважали, що існування демократичної держави можливе лише за умови політичної свободи як сукупності конституційно закріплених основоположних прав людини та громадянина, і в цьому, як не дивно, їх підтримували представники українського консерватизму.

До таких прав М. Драгоманов відносив переважно природні (у сучасному розумінні — права «першого покоління»²): права на життя, повагу до людської гідності, недоторканність особи, свободу думки, совісті та релігії, участь у здійсненні державних справ, «право пред'явлення позову до посадових осіб, відомств, чиновників у разі вчинення ними незаконних дій»³.

«Не можна людину зробити щасливою всупереч її волі і, так би мовити, насилувати її природу, — писав М. Костомаров. — Історія показує нам, що в суспільстві, керованому деспотично, частіше і сильніше проявляються вади, які заважають виконанню найбільш похвальних накреслень влади... Тільки у боротьбі з деспотизмом і тиранією людина стане справжнім творцем світлого життя на землі». Він зазначав, що ці ідеї спрямовувалися на те, щоб кожна народність зберегла свої особливості при загальній особистій і громадській свободі. На думку історика, самодержавство — інституція цілком чужа і ворожа народові. Вчений рішуче виступив проти насильницької, самодержавної централізації, яка вбиває будь-яку свободу і будь-який духовний саморозвиток особистості⁴.

3. Визначення, що в системі політико-економічних категорій центральною є категорія приватної власності та засоби виробництва.

Ліберали жорстко критикували соціалістів і прихильників комуністичної ідеї за їх наміри ліквідувати інститут приватної власності.

Так, М. Туган-Барановський наголошував, що в непідготовленому соціальному середовищі соціалізм замість того, щоб стати царством свободи та загального багатства, стане царством рабства і загальної бідності. Цей вердикт він виносить 1917-му року. «Розпач і ненависть народних мас, — пише вчений, — завжди можуть вибухнути й довести державу до загибелі, як ми це бачимо в російській революції 1917 року, коли ще недавно така могутня Російська імперія розпалася на шматки і зійшла з історичної арени... у Росії клас дрібної буржуазії майже не відіграє жодної соціальної ролі. Саме через це російська революція набрала настільки руйнівного характеру, і російська держава із країни необмеженого

¹ Драгоманов М. П. Листи до Івана Франка / М. П. Драгоманов. — Варшава : Друк. НТШ у Львові, 1937. — Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). — С. 83.

² Российская юридическая энциклопедия. — М. : Издательский Дом ИНФРА, 1999. — С. 373.

³ Магновський І. Відображення гарантій прав і свобод людини та громадянина у поглядах М. Драгоманова і М. Ковалевського / І. Магновський // Право України. — 2002. — № 5. — С. 137.

⁴ Пінчук Ю. А. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. — 2007. — № 2. — С. 84.

панування монарха перетворилася без будь-яких перехідних щаблів на соціальну республіку»⁵.

«Дрібна буржуазія на Заході відіграє роль масла, котре знижує гостроту суспільних зіткнень, — зазначає видатний економіст. — Вона і сьогодні на Заході є дуже важливим суспільним класом, оскільки безпосередньо зливається, з одного боку, з робочими масами, а з другого — людьми розумової праці. У Росії клас дрібної буржуазії майже не відіграє будь-якої суспільної ролі. Успіх соціалістичної науки серед мас Росії, України пояснюється передусім незначним розвитком серед російського суспільства класу дрібної буржуазії»⁶.

4. Визнання верховенства права в суспільному житті, взаємозалежності права та свободи, необхідності поєднання соціальної та правової ідей.

Українські ліберали вважали неприйнятним зверхне ставлення соціалістів і соціал-демократів до права взагалі та принципу верховенства права зокрема, оскільки ті вважали його буржуазним винаходом для закабалення трудового народу.

Так, у статті «На захист права» Б. Кістяківський писав: «Головний і найсуттєвіший зміст права становить свобода. Щоправда, це свобода зовнішня, відносна, обумовлена суспільним середовищем. Але внутрішня, більш безвідносна, духовна свобода можлива лише за наявності свободи зовнішньої; остання є найкраща школа для першої»⁷. Аналізуючи російську ситуацію, правник зазначив, що «російська інтелігенція ніколи не поважала права, ніколи не бачила в ньому цінності, і з усіх культурних цінностей право було в неї у найбільшому занепаді»⁸.

Аналізуючи повний текст протоколів Другого чергового з'їзду РСДРП, виданий у Женеві 1903 року⁹, він зазначав, що навіть ідейні вожді і керівники партії часто відстоювали положення, які суперечили основним принципам права. «У перекладі мовою революціонера це означає, що успіх революції — найвищий закон. І якби заради успіху революції потрібно було тимчасово обмежити дію того чи іншого демократичного принципу, то перед таким обмеженням злочинно було б зупинитися... навіть на принцип загального виборчого права треба дивитися з точки зору вказаного мною основного принципу демократії. Гіпотетично мислимо випадок, коли ми, соціал-демократи, висловилися б проти загального виборчого права... проголошена у цій промові ідея панування сили і загарбної влади замість панування принципів права, — констатує вчений, — прямо жахлива»¹⁰.

⁵ Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии / М. И. Туган-Барановский. — 2-е изд., перераб. — СПб. : Изд-во Юридического книжного склада «Право», 1911. — С. 192.

⁶ Там само. — С. 193.

⁷ Кистяковский Б. В защиту права / Б. Кистяковский // Вехи. Из глубины. — М., 1991. — С. 122–123.

⁸ Там само. — С. 110.

⁹ Протоколы Второго съезда РСДРП.: точная перепечатка с Женевского издания 1903 г. // Российская социал-демократическая рабочая партия. — М. : Прибой, 1924. — 421 с.

¹⁰ Там само. — С. 123.

5. Утвердження етичних засад політичної діяльності на основі взаємозв'язку політики та моралі.

Зокрема, М. Драгоманов стосовно російсько-турецьких війн наголошував, що Росія не може проводити успішну зовнішню політику, тим більше визвольні війни, оскільки «не можна визволяти «слов'янських братів» від «турків зовнішніх», допоки над визволителями непорушно панують «турки внутрішні»; що встановлювати свободу в чужій країні можуть тільки люди, вільні у себе вдома; що свобода — «чисте діло» і потребує «чистих рук» і що люди, які заплямували себе інтендантськими та іншими крадіжками та кривавими приборканнями пограбованих своїми колишніми поміщиками селян, своїм дотиком до справи свободи можуть тільки занепастити її»¹.

6. Незастосування силових методів змінення політичного устрою держави.

Вітчизняні ліберали були прихильниками реформаторського шляху політичного розвитку суспільства, вони виступали за його еволюційну перебудову, національне звільнення українського народу, релігійну віротерпимість, у чому була їх принципова розбіжність із соціалістами та іншими політичними партіями, які вважали, що покращити життя простих мас можливо виключно революційним шляхом.

Так, кирило-мефодіївські братчики (за винятком Т. Шевченка) вважали основним засобом досягнення своїх цілей ведення пропаганди серед широких верств народу з метою пробудження в ньому громадянських почуттів. Жодна мета, на їхню думку, не може виправдати нехристиянські методи, тому помірковані представники товариства виключали можливість політичної революції і визвольної війни².

М. Драгоманов у політичній програмі «Вільна спілка» підкреслював, що «соціально-революційна теорія по суті своїй значно ближча до теорії абсолютизму, як і будь-якої іншої диктатури, ніж до лібералізму»³. Диктаторські тенденції в російському соціалістичному русі наш видатний співвітчизник, для якого «потреба говорити правду єсть така ж потреба здорового чоловіка, як і потреба дихати чистим повітрям»⁴, вбачав у такому:

— у намаганні кожної окремої групи виступати від імені всього революційного руху;

— у встановленні революційної ієрархії у взаєминах; в аморальній тактиці (виправдання індивідуального терору виконанням присудів підпільних трибуналів; «благочестиве шахрайство» тощо)⁵.

¹ Драгоманов М. П. Чистое дело требует чистых средств / М. П. Драгоманов // Молва. — 1876. — № 41. — 10 окт. (СПС, т. 2, С. 20–45).

² Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право / Мироненко О. М., Горбатенко В. П. — К. : Академія, 2010. — С. 321.

³ Драгоманов М. «Вільна Спілка» — «Вольный союз». Спроба української політико-соціальної програми / Михайло Драгоманов // Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). — Львів : Світ, 1998. — С. 166.

⁴ Там само. — С. 167.

⁵ Драгоманов М. П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] / М. П. Драгоманов // Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / упорядн. та авт. іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук ; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. — К. : Либідь, 1991. — С. 310.

II. Видатні вітчизняні особистості, прихильники інших (неліберальних) ідеологій та їх концепції конституціоналізму

Характерною особливістю українського конституціоналізму, у розумінні системи ідей, доктрин та уявлень про політико-правові цінності державно-організованого суспільства в органічній єдності з теорією і практикою здійснення керівництва державою, є те, що його засади формувалися за часів поділу України на частини, які перебували під юрисдикцією різних іноземних держав. За цих умов про жодний реальний конституціоналізм на українських землях йтися не могло, тим більше на тій частині, яка спочатку де-факто, а потім і де-юре стала складовою Російської імперії, а згодом і Радянського Союзу.

Саме тому, на відміну від європейських, вітчизняні сподвижники цього прогресивного суспільно-політичного та правового інституту дотримувались ідей національного відродження та відтворення незалежної єдиної Української держави.

Відповідно деякі політичні діячі нерідко відходили від ліберальних політичних течій та утворювали політичні партії різних ідеологічних спрямувань: радикальних, консервативних, націоналістичних, соціалістичних і навіть монархічних.

Ідеї побудови державного устрою за принципами конституціоналізму підтримували й інші видатні історичні постаті у різних сферах громадського життя на тогочасних українських землях, чиї політичні уподобання та обрані шляхи їх реалізації багато в чому не відповідали принципам лібералізму, зокрема:

Д. Апостол (1654–1734), незважаючи на контроль та супротив з боку Петербурга, зумів провести низку управлінських і соціально-економічних реформ, які значно впорядкували життя Гетьманщини. Внаслідок цих реформ стала відроджуватися економіка України, зросла торгівля, активно розвивалися ремесла та промисли. Він подавав меморандуми, у яких вимагав від російського уряду змінити дискримінаційну торговельну систему, запроваджену ще Петром I¹.

Г. Сковорода (1722–1794) був прихильником політичної концепції, яка нагадує витриману в ранньохристиянському дусі конструкцію І. Вишенського² і містить такі базові положення: нищівну критику існуючого суспільного ладу з позицій раннього християнства, синтезованого з просвітницькою ідеологією; майбутню форму правління (в ідеалі) — демократичну республіку, де буде забезпечено соціальну рівність усіх громадян; способи досягнення окресленого суспільного ідеалу — просвітницькі; самопізнання, самовдосконалення, вияви «загальної любові», «доброї волі», «добročесності» тощо, поширення освіти в народі, плекання моральних традицій³.

К. Розумовський (1728–1803), представник козацького роду Розумовських, граф Російської імперії, генерал-фельдмаршал, був останнім гетьманом Війська Запорозького, головою козацької держави на Лівобережній Україні у 1750–1764 роках.

«То була епоха, — писав О. Оглоблін, — що з повним правом може бути названа ім'ям Розумовського. Це була доба останнього піднесення старої козацько-

¹ Чухліб Т. Гетьмани Руси-України / Т. Чухліб. — Донецьк, ТОВ «ВКФ «БАО»», 2012. — С. 203.

² Іван Вишенський (1550–1621) — український релігійний і літературний діяч раннього нового часу, православний монах, письменник-полеміст.

³ Юрій М. Ф. Політологія : підручник / М. Ф. Юрій. — К. : Дакор, 2006. — С. 62.

гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва. Маєстатична постать останнього гетьмана Старої України, який поводився як справжній володар, його далекосяжні династичні пляни, блиск глухівської гетьманської резиденції, Грандіозний плян відновити українську столицю в Батурині, з його “национальными строениями”, проект заснувати там перший університет на Україні, яскраві твори української національної історіографії, утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції — все це було відповіддю старої Гетьманської України на ту навалу московського імперіялізму, яка невблаганно сунула на Україну, загрожуючи її державній автономії і кінець-кінцем — існуванню української нації та її культури»¹.

І. Котляревський (1769–1838) вважав своїм обов’язком, як службовим, так і громадянським, реалізацію таких виховних, освітніх ідей, які зберегли б і збагатили надбання народної педагогіки. Він розумів, що відбувається процес поневолення його народу, поступового знищення його мови, обрядів, традицій і свободи, що їх так самовіддано захищали прадіди. Його «Енеїда» започаткувала нову еру і мала велике історичне значення у становленні й розвитку нової української літератури, української освіти і культури².

І. Котляревський також брав активну участь у розробці проекту звільнення всіх слов’ян від самодержавства, знищення міжнаціональної неприязні та об’єднання слов’янських земель у федеративний союз на чолі з Україною³.

В. Каразін (1773–1842) — засновник Харківського університету та ініціатор створення одного з перших у Європі Міністерства народної освіти, автор ліберальних проектів реформування державного устрою і народного господарства. У статті «Речь об истинной и ложной любви к Отечеству» він зазначав, що «якщо не любити всім серцем своєї Батьківщини, то не можна любити людей інших країн і людей взагалі». Свої гуманістичні переконання він також висловив у праці «Історія педагогіки в особах», у якій писав, що справжня любов — це є «чисте серце християнина, любов до родини, до його домочадців, любов до місця його народження й проживання, любов і повага до всіх людей більш-менш від нього залежних, до рідного краю, а також любов до всього роду людського»⁴.

Т. Шевченко (1814–1861) був противником абсолютної монархії та вважав, що державний устрій тогочасної України є продовженням необмеженої влади монарха Росії, що реалізовувалася за допомогою гетьманів, а згодом — і панів. «Поет схилився до ідеї буржуазної республіки на зразок США, оскільки там не було одновладдя, функціонував представницький орган, громадяни мали рівні права. Гарантом від сваволі, на його думку, повинен бути “праведний закон”, що

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. Т. 1 : До середини XVII століття. — 2-ге видання. — К. : Либідь, 1993. — С. 96.

² Охріменко П. П. «Енеїда» І. П. Котляревського і світова література / П. П. Охріменко, О. Г. Охріменко // Українське літературознавство. — 1970. — № 9. — С. 72.

³ Стрижак А. А. Виборче право в Україні (історія і сучасність) / А. А. Стрижак. — К. : Логос, 2012. — С. 119.

⁴ Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. — Х. : Изд-во Харьк. ун-та, 1910. — С. 365.

розглядається як синонім правди і справедливості. Але закон, який діє в державі, де існує нерівність, не може бути праведним»¹.

На відміну від думки інших членів Кирило-Мефодіївського братства однією з важливих умов побудови такої держави, на думку Т. Шевченка, була правова реформа після насильницької зміни форми державного устрою, тому його нерідко називали «співцем селянської революції», зокрема за заклик «обух сталить та добре вигострить сокиру»².

В. Антонович (1834–1908) належав до ліберальної політичної течії так званих хлопоманів³ був співорганізатором Київської Громади. Відповідно до його життєвого кредо три чинники визначають «моральну діяльність всякого чоловіка»: спадок предків (75 %), виховання — осягнення принципів і духовних надбань минулих часів (5–10 %), власна ініціатива (до 15 %) ⁴.

В. Антонович був дуже занепокоєний виникненням наприкінці XIX століття різних політичних партій та груп, які «займалися теоретизуванням і тим відмежовувалися від народу, його потреб та рівня розвитку, породжуючи своєрідний політичний аристократизм закритого типу (нелегальні організації). Він тримався думки, що революційні рухи не за всіх умов є корисні і часто гальмують поступовий розвиток національно-культурного співчуття та руйнують здобуті еволюційним поступом культурні здобутки тощо»⁵.

Вчений був переконаний, що лише високий рівень освіти народу може сприяти найкращому втіленню провідної ідеї, в іншому випадку будь-які заходи будуть марними.

П. Чубинський (1839–1884) виводив норми традиційного права з розвитку особистості, її суспільної значимості, що, на думку вченого, становило корінну рису українського народу.

Свої ідеї він оприлюднив у так званій «Золотоноській прокламації» — яскравій промові із закликом до українського селянства пробудити у собі національну свідомість. До цього часу прокламація залишається мало відомою, проте її ідеї дуже яскраво характеризують як позиції П. Чубинського, так і настрої доби. Він писав, звертаючись до народу: «Чи вже слава козацька пропала? Чи ви хочете бути старцями (!), та й діти ваші щоб були у неволі! Що краще: чи бути у неволі у панів, чи

¹ *Мироненко О. М.* Історія вчень про державу і право / Мироненко О. М., Горбатенко В. П. — К. : Академія, 2010. — С. 321.

² *Морозов В. В.* Історія української суспільно-політичної думки / В. В. Морозов — К. : КНЕУ, 2006. — С. 87.

³ Хлопоманство — народницько-культурна течія української інтелігенції на Правобережній Україні в 50–60-ті роки XIX століття, яка прагнула зближення з народом. Хлопомани — польський термін на означення прихильників селянства; згодом цю презирливу назву перебрали самі адепти «любові до простого українського народу».

⁴ *Антонович В. Б.* Твори. Повне видання / Володимир Боніфатійович Антонович. — К., 1932. — Т. 1. — С. 3–4.

⁵ *Антонович В. Б.* Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. — Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. — К. : Либідь, 1995. — С. 35.

самим панувати? ... Заприсягніться один перед одним, та бийтеся з панами за правду, за волю, за козацьку долю»¹.

С. Подолинський (1850–1891), будучи членом «Женевського гуртка»², отожднював соціалізм і громадівство та ратував за республіканську форму правління з розвиненим місцевим самоврядуванням. Він був прихильником насильницької зміни існуючого правлячого режиму, писав, що «лише з перемогою революції громада почне виконувати роль основи благополуччя і соціально-політичного перетворення... громада ж поєднує законодавчу, виконавчу і судову влади. Верховна влада належить Народним зборам. Питання місцевого значення вирішують волосні та уїзні органи, які складаються з обраних народом депутатів»³.

У творчості **М. Ковальовського** (1851–1916) органічно переплелися право, соціологія, історія, економічна теорія, етнографія і широка публіцистична діяльність. Все, чим він займався, сприяло створенню цілих наукових шкіл і напрямів. Так, з його ім'ям пов'язані становлення вітчизняної історичної школи права, школи медієвістики європейських країн, плюралістичної соціологічної школи, методу генетичної соціології тощо. Конституційні ідеї М. Ковальовського — соборності і політичної самостійності України — знайшли своє втілення в конституційній практиці сучасної незалежної України. Саме вони покладені в основу статей 5, 6, 69, 70 Конституції УНР, Преамбули Конституції України 1996 року, статей 1, 5, 7, 11 Конституції України 1996 року⁴.

(Продовження у наступному номері)

¹ Семенюк Г. Науковий, патріотичний і поетичний подвиг Павла Чубинського / Григорій Семенюк // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-10710.html>

² «Женевський гурток» у м. Женеві (Швейцарія) утворили українські вчені, що емігрували з Батьківщини через переслідування за політичну та громадську антиімперську діяльність, як осередок української науки та культури. Діяльність «Женевського гуртка» прийнято вважати початком української соціологічної науки. Праці українських соціологів були надруковані у місцевому журналі «Громада», який видавався у 1878–1882 роках, та в інших виданнях.

³ Сокурєнко В. Г. Демократические учения о государстве и праве в Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий) / В. Г. Сокурєнко. — Львов : Изд-во ЛГУ, 1966. — С. 193.

⁴ Киян М. Ш., Окладна М. Г. До питання про джерела українського конституціоналізму / М. Ш. Киян, М. Г. Окладна // Конституція України: досвід реалізації та шляхи удосконалення: матеріали «круглого столу», організованого і проведеного Науково-дослідним інститутом державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України з нагоди 10-ї річниці прийняття Конституції України (м. Харків, 21 червня 2006 р.) / ред. кол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х. : Право, 2006. — С. 44.

Гультай М. М. Отечественная конституционная мысль: от Нового времени до утверждения советской власти. В этой статье автор продолжает тему исследования вопросов, связанных с возникновением и утверждением в отечественном социуме общественно-политического и правового явления конституционализма. Публикация посвящена анализу теоретических наработок в этой области выдающихся отечественных ученых, политических, государственных и общественных деятелей от Нового времени до утверждения на территории Украины советского тоталитарного режима.

Ключевые слова: автономия, демократия, конституционализм, либерализм, национализм, неокантовская ориентация, естественные права человека, радикализм, федерация.

Hultay M. Domestic constitutional thought: from modern times to the establishment of Soviet power. This paper continues the research of issues related to the emergence and consolidation of socio-political and legal phenomenon of constitutionalism in domestic social environment. Publication devoted to the theoretical developments in this area of outstanding scholars, policy, government and public figures of modern times to the establishment in Ukraine Soviet totalitarian regime.

Key words: autonomy, democracy, constitutionalism, liberalism, nationalism, neo-Kant orientation, natural human rights, radicalism, federation.